

UOT 598.1

C.Ə.Nəcəfov¹, R.T.Həşimov², S.Ə.Əsgərova³

*Bakı Dövlət Universiteti^{1,3}, Azərbaycan Tibb Universiteti²,
canbaxish@gmail.com, raminhesimov@mail.ru, sabina_askerova@mail.ru*

ABŞERON YARIMADASINDA MƏSKUNLAŞMIŞ KƏRTƏNKƏLƏ VƏ İLANLARIN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ (REPTILIA, SQUAMATA)

DOI: 10.30546/2520-2049.72.2.2024.220

Açar sözlər: *kərtənkələ, ilan, fauna, Abşeron yarımadası*

Abşeron yarımadasında insan fəaliyyəti nəticəsində baş verən dəyişgənliklərin, antropogen amillərin, kərtənkələ və ilanlara etdiyi təsir növ səviyyəsində araşdırılmışdır. Dəqiqləşdirilmiş Abşeron yarımadasının squamato faunasının növ tərkibi, geniş miqyaslı layihələrin həyata keçirildiyi ərazidə, sürünənlərin mühafizə tədbirlərinin elmi səviyyədə işlənməsi üçün əhəmiyyətlidir. İlk dəfə olaraq Abşeron yarımadasının herpetofaunası ekoloji və coğrafi baxımdan kompleks şəkildə tədqiqi sayəsində bir sıra yeniliklər əldə edilmişdir. Yarımadaanın fauna siyahısına 1911-ci ildən etibarən müşahidə edilməmiş *Hemorrhois ravergeri* (Menetries, 1832) növü əlavə edilib. Abşeron yarımadasında 1978-ci ildən sonra ədəbiyyatlarda qeyd edilməyən *Dolichophis schmidt* (Nikolsky, 1909) növü əldə edilmişdir. Yarımadaanın fauna siyahısında olan *Phrinocephalus helioscopus*, *Phrinocephalus mystaceus* növlərinin bu ərazidə olmadığı müəyyənləşdirilmişdir.

Д.А.Наджафов, Р.Т.Гашимов, С.А.Аскерова

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЯЩЕРИЦ И ЗМЕЙ, ОБИТАЮЩИХ НА АБШЕРОНСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

Ключевые слова: *ящерица, змея, фауна, Абшеронский полуостров*

В связи с изменениями экологических условий на Абшеронском полуострове наблюдается тенденция к уменьшению числа видов в герпетофауне, численности особей в популяциях рептилий. Изучение экологических особенностей пресмыкающихся является основным фактором их защиты. Впервые ряд инноваций достигнут по комплексному изучению герпетофауны Абшеронского полуострова с эколого-географической точки зрения. В список фауны полуострова добавлен вид *Hemorrhois ravergeri* (Menetries, 1832), не наблюдавшийся с 1911 г. Вид *Dolichophis schmidt* (Никольский, 1909), не

упоминавшийся в литературе после 1978 г., получен на Абшеронском полуострове. Установлено, что *Phrinocephalus helioscopus*, *Phrinocephalus mystaceus* занесенные в список фауны, на данной территории не встречаются.

J.A.Najafov, R.T.Hashimov, S.A.Asgarova

COMPARATIVE ANALYSIS OF LIZARDS AND SNAKES LIVING ON ABSHERON PENINSULA

Keywords: lizard, snake, fauna, Absheron Peninsula

In connection with the changes of ecological terms on Absheron peninsula there is a tendency to diminishing of number of kinds in reptiles, to the quantity of individuals in population of reptiles. A study of ecological features of reptiles is the basic factor of their defence. For the first time, a number of innovations have been achieved in the comprehensive study of the herpetofauna of the Absheron Peninsula from an ecological and geographical point. The species *Hemorrhois ravergeri* (Menetries, 1832), which has not been observed since 1911, has been added to the list of fauna of the peninsula. The species *Dolichophis schmidt* (Nikolsky, 1909), not mentioned in the literature after 1978, was obtained on the Absheron Peninsula. It has been established that *Phrinocephalus helioscopus*, *Phrinocephalus mystaceus* included in the fauna list, are not found in this area.

Giriş

Sürünənlər əsl quru onurğalılarının (*amniota*) ilk sinfidir. Abşeronda yayılmış sürünənlərin pulcuqlular dəstəsinə mənsub növlərin müxtəlif infeksiyon xəstəliklərin daşıyıcısı və yayıcısı olan gəmiricilərlə bir biotopda yaşadığından onların tibbi-epiztoloji əhəmiyyəti böyükdür. Ekosistemin trofik əlaqələr zəncirində özünəməxsus mövqeyi olan kərtənkələ və ilanlar növlərarası say balansinin tənzimlənməsində iştirak edirlər. Belə ki, kərtənkələ və ilanlar bəzi heyvan növlərini yeməklə (amfibilər, digər sürünənlər, quş və quş balaları, siçankimi xırda məməlilər və s.), həm də yırtıcı məməli və quşların yemini təşkil etməklə zoosenozda bu növlərin sayca sabit qalmasında rol oynayırlar. İnsan faktoru isə ümumi ekosistemdə, eləcədə Abşeron yarımadasında ən güclü ekoloji amil olaraq qalır. Antropogen təsir bir çox hallarda ərazidə yayılmış növlərin təbii birliklərinin tamlığının pozulmasında, bununla da, populyasiyaların zəifləməsində özünü göstərir. Abşeron yarımadasında antropogen amillərin təsirinin nəticəsi olaraq ekoloji şərait mütəmadi olaraq dəyişir. Beləliklə, müasir ekoloji şəraitin Abşeron yarımadasının herpetofaunasına təsirinin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Abşeron yarımadasının herpetofaunası faunistik, habelə bəzi növləri müxtəlif ekoloji aspektlərdə tədqiq edilmişdir [1, s.105; 2, s.75; 3,

s.41; 4, s.73-75; 5, s.91; 6, s.201-203; 7, s.74; 8, s.381-382; 9, s.865; 10, s.60]. Lakin bu dəstəyə (Squamata) aid olan kərtənkələ və ilan növlərin ekoloji və biotopik məskunlaşma xarakterinə görə müqayisili təhlilinə həsr olunmuş tədqiqatlar aparılmamışdır. Təqdim olunan məqalə məhz bu məsələlərinə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Materiallar və metodlar

Çöl tədqiqatları 2009-2023-ci illərdə yaz, yay aylarında və payız fəslinin birinci yarısında (oktyabr, noyabr) Abşeron yarımadasının müxtəlif təbii və antropogen biotoplarında aparılmışdır. Abşeron yarımadasının landşaft xəritəsi peyk çəkilişlərinə əsaslanır. Kadastr xəritələrinin qurulması üçün AMEA-nın Zoologiya İnstitutunun Quru onurğalılar laboratoriyasının kolleksiyasından, mövcud ədəbiyyatlardan və çöl tədqiqatları zamanı müşahidə edilmiş fərdlərdən, yerli əhali arasında aparılan sorğudan istifadə edilmişdir. Ekspedisiyalar zamanı ayrı-ayrı növlərə aid əldə edilmiş vizual müşahidə nəticələri zooloji gündəliklərdə qeyd olunmuşdur. Fərdlərin say qeydiyyatı ümumi qəbul olunmuş herpetoloji metodlara əsasən, biotoplarda seçilmiş piyada marşrutlarda (transekt) müşahidə edilmiş fərdləri qeydə almaqla həyata keçirilib [11, s.264; 12, s.3; 13, s.1]. Transektlərin konfigurasiyası və ölçüləri ərazinin relyefindən, növün bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən edilmişdir: düz və ya ziqzaqlı xətlər, dairəvi, eni ilanlar üçün 2+2 m. [20, s. 330], kərtənkələlər üçün 1+1 m, uzunluğu 1000-2000 m.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Son illərdə Azərbaycanın Pulcuqlular (Squamata) dəstəsində 9 fəsiləyə (*Familia*), 32 cinsə (*Genus*) aid olan 60 növün (*species*) yayılması qeyd qeildirdi (Azərbaycan faunasının taksonomik spektri, 2020). Hazırda isə İsgəndərov və b. (2020) məlumatına görə yarımada təsadüfən xaricdən gətirilmiş kərtənkələ növünün mikropopulyasiyası mövcuddur. Qeyd edilir ki, 2016-2017-ci illərdə yarımada Türcan qəsəbəsinin dəniz sahilı, park tipli dekorativ kol və ağac bitkiləri əkilmiş ərazisində yerli kərtənkələ növələrindən fərqli fərdlərə rast gəlinmişdir. Əldə edilmiş fərdlərin morfoloji araşdırılması ilə müəyyən edilib ki, bu fərdlər İtaliyanın cənub bölgəsində yayılmış İtaliya və ya Divar kərtənkələsinə aid olan yarımnovdur - *Podarcis siculus campestris* (De Betta, 1857) [21, s.1438]. Məlum olmuşdur ki, bu kərtənkələ İtalyadan yarımada daşınan dekorativ bitkilər vasitəsilə təsadüfən gətirilib və əlverişli mühitə düşərək artmış, kiçik populyasiya yaratmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, yarımada herpetofaunası üçün yabarı olan bu növün gələcəkdə yayılma səviyyəsi, aborigen kərtənkələ növlərilə qarışıqlıq münasibətləri və trofik əlaqələri öyrənilməli, yerli sauriofauna üçün əhəmiyyəti qiymətləndirilməlidir. Beləliklə, yeni gətirilmə kərtənkələ növünü (*Podarcis siculus campestris*)

nəzərə almaqla respublikamızda pulcuqlular dəstəsinin (*Squamata*) müasir növlərinin sayı artıq 60 deyil, 61 növ qeyd edilməlidir. Bu növlərdən Abşeron yarımadasında 18-i yayılmışdır ki, onlar da 17 cins, 8 fəsilədə cəmləşmişdir. Bunların 9 növü kərtənkəllər yarımdeştəsinə (*Sauria*) aiddir. Bu növlərdən başqa Azərbaycan Respublikasının ərazisində *Ablepharus pannonicus* (Lichtenstein, 1823) növü yalnız Xəzər dənizində olan adalarda və Qobustanda qalmışdır [14, s.197; 15, s.431].

Abşeron yarımadasında olan kərtənkəllərin 4 növü- *Eremias velox* (Pallas, 1771), *Eremias arguta* (Pallas, 1773), *Ophisops elegans* (Menetries, 1832) və *Lacerta strigata* (Eichwald, 1831) *Lacertidae* fəsiləsinə aiddir. *Gekkonidae*, *Scincidae* və *Agamidae* fəsilələri hərəsi bir növ ilə yarımada təmsil olunur: *Eumeces schneideri* (Daudin, 1802), *Tenuidactylus caspius* (Eichwald, 1831) və *Paralaudakia caucasica* (Eichwald, 1831).

E.E. Eyxvald 1831-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq Abşeron yarımadasında Bakı dağlarında əldə etdiyi Xəzər nazikbarmaq gekkonununun xüsusiyyətlərini vermişdir. Tərəfimizdən ilk dəfə olaraq *Tenuidactylus caspius* növündə nəsil qayğısının olduğu müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda bu növün arealı yarımada genişlənir. Abşeronda *T.c. caspius* yarımdeştindən başqa Bakı arxipelaqı və Abşeron yarımadasının yaxınlığında olan adalarda *T.c. insularis* [16, s.240] yarımdeşt növü də yaşayır.

Abşeron yarımadasında *Agamidae* fəsiləsinin 3 növü Qafqazaqaması (*Paralaudakia caucasica* Eichwald, 1831), Yovşanlıq girdəbşi (*Phrynocephalus helioscopus* Pallas, 1776), Qulaqlı girdəbaş kərtənkə (*Phrynocephalus mystaceus* Pallas, 1776) elmi ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir [17, s. 11; 18, s. 81]. Hal-hazırda yarımadanın ərazisində yalnız 1831-ci ildə E.E. Eyxvald tərəfindən Bakı ətrafında olan dağların qayalıqlarında tapılmış, *Paralaudakia caucasica* yaşayır. 1938-ci ildə A.V.Boqaçev bu fəsilənin *Phrynocephalus helioscopus* növünü Qaradağ rayonu üçün relikt olduğunu qeyd edib. Bundan sonra 1949-cu ildə R.D.Cəfərov, 1953-cü ildə A.M.Ələkbərov və A.A.Loqinov həmin ərazidə yovşanlıq girdəbaşının (Cənubi Qafqaz girdəbaş- *Phrynocephalus helioscopus*) olduğunu müşahidə ediblər. Tərəfimizdən Puta stansiyası və Sanqaçal neft terminalı ətrafında müxtəlif zamanlarda 7 dəfə təşkil edilmiş ekspedisiya (bu ekspedisiyalar nəticəsində 23 km-ə qədər məsafə araşdırılmışdır) nəticəsində bu kərtənkə müşahidə edilməmişdir. Gündüzlər fəal olan və açıqlıq stasiyalarda məskunlaşan bu kərtənkələnin Puta stansiyası ətrafında yeni yaşayış məskənlərinin salınması və sahibsiz itlərin sayının artması ilə əlaqədar olaraq nəslə kəsilməmişdir. Girdəbaşlılar cinsinə aid (*Phrynocephalus*) digər növ kimi Abşeron yarımadasına gətirilmiş *Phrynocephalus mystaceus* növünü göstərmək olar. Bu növ keçən əsrin 40-cı illərinin ortalarında N.K.Verşaqin tərəfindən Zaqulba ərazisinə Orta Asiyadan gətirilib buraxılmışdır [22, s.5]. Bu kərtənkələ Qafqaz və Azərbaycan faunası

üçün yeni bir növ sayılırdı. A.M.Ələkbərovun (1978) verdiyi məlumatlara əsasən bu kərtənkələnin arealı Buzovna istiqamətində genişlənməmişdir. Amma indiki dövrdə Zaqulba və Buzovna qəsəbələrində Xəzər dənizinin sahilinin istirahət məqsədi üçün tam olaraq istifadə edildiyindən qulaqlı girdəbaşın nəsli kəsilmişdir.

Koramallar fəsiləsinə aid (*Anguidae* Gray, 1825) növlərin Abşeron yarımadasında yayılması brədə ilk məlumata Ələkbərovun monoqrafiyasında (1978) rast gəlinir və göstərilir ki, yalnız bir dəfə Zaqulba ərazisində bala fərdi müşahidə olunub. Bir neçə illər apardığımız müşahidələr zamanı biz koramaların (*Pseudopus apodus* Pallas, 1775) güclü bir populyasiyasını yalnız Zaqulba ərazisində dəniz sahili istirahət zonalarında sahil qayalıqlarında, otluq və kolluqlarda müşahidə etmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu, Abşeronda koramaların yeganə populyasiyasıdır və ciddi qorunmasına ehtiyac vardır.

Şəkil 1. Koramal (*Pseudopus apodus* Pallas, 1775). Zaqulba ərazisində dəniz sahilində qayalıq yamac. Avqust, 2022-ci il. (Foto: İsgəndərov T.M.)

Əsl kərtənkələlər (*Lacertidae*) fəsiləsinin nümayəndələrindən *Ophisops elegans*, *Eremias velox* (Şəkil 2) və *Eremias arguta* hələ qədim zamanlardan Abşeron yarımadasında geniş ərazilərdə yayılmışdır. Ərazinin iqlimi bu kərtənkələlərin yaşaması üçün çox əlverişlidir. Biçimli ilanbaş (*Ophisops*

elegans), cəld kərtənkələcik (*Eremias velox*) və əlvan kərtənkələcik (*Eremias arguta*) 1830-cu ildə E.P. Menetrie tərəfindən ilk dəfə olaraq yarımada elmi məqsəd üçün tutulmuşdur. Bu fəsilənin yarımada yaşayan dördüncü növü zolqlı kərtənkələ (*Laserta strigata*) isə ikinci dünya müharibəsindən sonra, Abşeron yarımadasında su probleminin aradan qaldırılması prosesi ilə əlaqədar olaraq, yaşıllaşdırma işlərinin aparılması nəticəsində məskən salmışdır. Ərazi üçün gətirilmə növ olan zolaqlı yaşıl kərtənkələ ilk dəfə olaraq A.M. Ələkbərov tərəfindən 1966-cı ildə Razin qəsəbəsində müşahidə olunmuşdur. Hal-hazırda bu kərtənkələnin Abşeron yarımadasında arealı genişlənir və bu areal tərəfimizdən araşdırılır.

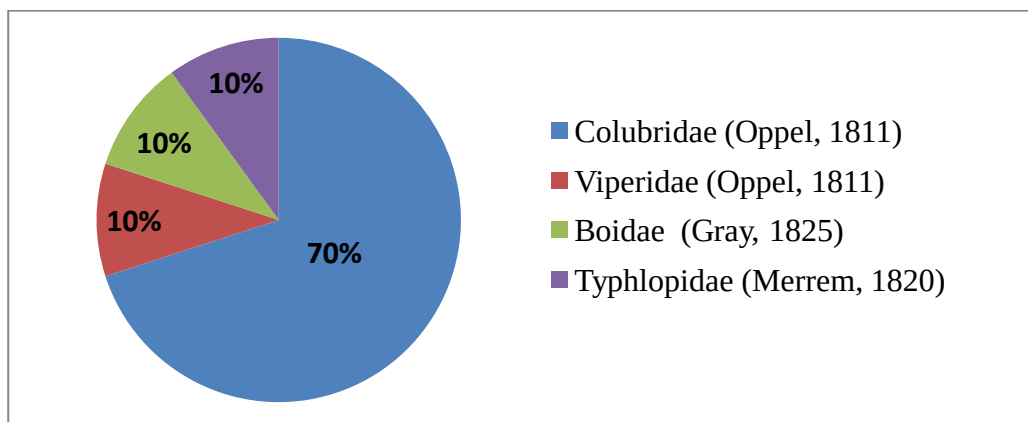
Şəkil 2. *Eremias velox* Abşeron yarımadasında geniş yayılmış kərtənkələlərdən biridir

Ssinklər fəsiləsinin (Scinidae Oppel, 1811) yarımada müşahidə edilmiş iki növündən yalnız Şneyder uzunayaqlısı (*Eumeces schneiderii* Daudin, 1802) yaşayır. Şneyder uzunayaqlısını O.A. Qrimm 1875-ci ildə Abşeron yarımadasında ilk dəfə olaraq qeyd edilib. Bu fəsilənin ikinci növü, Asiya çıpaqgözlüsü (*Ablepharus pannonicus* Fitzinger in Eversmann, 1823), keçən əsrin 80-ci ilində Sumqayıt ətrafında A.E. Çeqodaev tərəfindən müşahidə edildiyi göstərilir. Tərəfimizdən bu ərazidə aparılmış ekspedisiyalar nəticəsində uzunluğu 52 mm-ə qədər olan bu kiçik kərtənkələyə rast gəlinməmişdir. Azərbaycanda Qırmızı kitaba daxil edilmiş Asiya çıpaqgözlüsü indiki zamanda ölkəmizin ərazisində yalnız Xəzər dənizində olan adalarda yaşayır. Hesab edilir ki, bu kərtənkələ həmin əraziyə gətirilmişdir, amma uyğunlaşa bilməmişdir.

Ablepharus pannonicus (Menetries, 1832) ekoloji şəraitin çirkliliyinə nisbətən həssas olan kərtənkələdir.

Abşeron yarımadasında ilanlar yarım dəstəsinin (*Serpentes* Linnaeus, 1758) 4 fəsiləyə (*Boidae* Gray, 1825; *Typhlopidae* Merrem, 1820; *Colubridae* Oppel, 1811; *Viperidae* Oppel, 1811) və 10 cinsə mənsub 10 növü yayılıb: Zeytuni təlxə (*Platyceps najadum* Eichwald, 1831); Qırmızıqarın təlxə (*Dolichophis schmidtii* Nikolsky, 1909); Əsl suilanı (*Natrix tessellata* Laurenti, 1768); Qafqaz damılanı (*Telescopus fallax* Fleischmann, 1831); Çuxurbaşlı kələz ilan (*Malpolon insignitus* Geoffroy, 1827); Xaltalı eyrenis (*Eirenis collaris* Menetrie, 1832); Rəngbərəng təlxə (*Hemorrhois ravergieri* Menetries, 1832); Qərb yatağanı (*Eryx jaculus* Linnaeus, 1758); *Xerotyphlops vermicularis* (Merrem, 1820); Levantin gürzəsi (*Macrovipera lebetina* Linnaeus, 1758). Bu növlər sayca Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan ilan növlərinin 32,3%-ni təşkil edir.

Abşeron yarımadasında yaşayan ilan növlərinin 7-si (70%) (*Platyceps najadum*), *Dolichophis schmidtii*), *Natrix tessellata*, *Telescopus fallax*, *Malpolon insignitus*; *Eirenis collaris*); *Hemorrhois ravergieri* Təlxələr fəsiləsinə (*Colubridae*) aiddir. *Viperidae* (Oppel, 1811); *Boidae* (Gray, 1825) və *Typhlopidae* (Merrem, 1820) fəsilələrinin hər biri 1 növ (10 %) olmaqla yarım adada təmsil olunur, bunlar müvafiq olaraq *Macrovipera lebetina*, *Eryx jaculus*, *Xerotyphlops vermicularis* növləridir (Şəkil 3).

Şəkil 3. Abşeron yarımadasında ofidiofaunasının növlərinin fəsilələr üzrə paylanması

Təlxələr (*Colubridae*) fəsiləsinə aid olan çuxurbaşlı kələz ilan, Qafqaz damılanı, zeytuni təlxə, xaltalı eyrenis və suilanı Abşeron yarımadasında çoxsaylı və adi sayılı ilan növləridir. Bu ilanlardan suilanının arealı keçən əsrin əvvəllərinə nisbətən indiki dövrdə yeni göllərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Abşeron yarımadasının ərazisində geniş yayılmışdır. Zeytuni təlxə,

çuxurbaşlı kələz ilanı və Qafqaz damılanının arealının geniş olmasına baxmayaraq populyasiya sıxlıqları, yəni müəyyən əraziyə düşən fərd sayı, azalmışdır. Ekzoantoplara aid və mənşə mərkəzi Qafqaz kompleksi olan xaltalı eyrenis urbanizasiya ilə əlaqədar olaraq çox az ərazilərdə qalmışdır. Yeni yaşayış məskənlərinin salınması, əkinçiliyin intensivləşməsi, xam torpaqların mənimsəilməsi, yırtıcı heyvanların ov sahələrinin daralması əvvəllər geniş yayılmış növlərin areallarını təcrid olunmuş kiçik fraqmentlərə parçalayır, populyasiya sıxlığını azaldır. Çox aqressiv ilan olan qırmızıqarın təlxə keçən əsrin altmışıncı illərinə qədər yarımada məkunlaşması barədə məlumat mövcud olmasa da, bu növün Ceyranbatan ərazisində rast gəlinməsi bildirilir [19, s.105; 21, s.1438]. Rəngbərəng təlxənin Abşeronda yayılması barədə əcnəbi alimlərə məxsus məlumatlar olsa da, (1830, 1908 və 1911-ci illər) uzun müddət bu növün yarımada yayılması ehtimal olunub. Aparığımız tədqiqatlar zamanı biz bu növü Qaradağ rayonunun ərazisində Puta və Korgöz kəndləri yaxınlığında müşahidə etmişik.

Viperidae fəsiləsinə aid olan Levantin gürzəsi ilk dəfə olaraq 1872-ci ildə Bekker tərəfindən [20, s.330] Bakı ətrafında əldə edilib və yarımadaının çox saylı ilan növlərində hesab olunur. İndiki dövrdə yarımada yayayış massivlərinin sayının artması, buna uyğun olaraq yeraltı və yerüstü kommunikasiya qurğularının tikilməsi, yeni yolların çəkilməsi bu ilanın arealının kiçilməsinə səbəb olub. Bütün Qafqaz ərazisində məkunlaşmış qərb yatağanı 1913-cü ildə ilk dəfə olaraq B.A. Dombrovski tərəfindən Abşeron yarımadasında olduğu qeyd edilib. Nisbətən zəif hərəkətli olan bu ilanın Abşeron yarımadasında baş verən urbanizasiya ilə əlaqədar olaraq arealı və sayı getdikcə azalır. Abşeron yarımadasında geniş areala malik olmuş qurdabənzər korılan hələ 1830-cu ildə Menetrie tərəfindən Bakı ətrafında olduğu qeyd edilmişdir. İndiki dövrdə təbii landşaftların tutulması, əkinçilik və maldarlığın inkişafı bu ilanın da arealının daralmasına gətirib çıxarıb.

Abşeron yarımadasında ekspedisiyalar apararkən pulculululardan ən çox rast gəlinənlər kərtənkələlərdir. Aparılan bütün tədqiqatlar zamanı müşahidə edilən pulcuqlu növlərinin 79%-i sauriofaunaya aiddir. İlanların yarımada növ müxtəlifliyi çox olmasına baxmayaraq fərd sayının yəni populyasiya sıxlığı azdır. İlanlar ekspedisiyalarımız zamanı müşahidə edilmiş squamatofauna fərdlərinin 21%-ni təşkil edir. Abşeron yarımadasında urbanizasiyanın güclənməsi bu amillərə daha həssas olan kərtənkələ və ilan populyasiyalarında sıxlığın azalmasına səbəb olur.

Abşeron yarımadasında ekspedisiyalar zamanı müşahidə edilən kərtənkələlərdən 42,2%-ni Xəzər gekkonu, 18,9%-ni biçimli ilanbaş, 15,9%-ni cəld kərtənkələcik, 10,9%-ni zolaqlı kərtənkələ, 6%-ni əlvən kərtənkələcik, 4,2%-ni Qafqaz aqaması, 1,9%-ni Şneyder uzunayaqlısı təşkil edir. Yarımadaının müasir ekoloji şəraitində sauriofaunanın nümayəndələrinin rast

gəlinəyi biotoplar: 1. Yovşanlı, yulğunlu, şoranotlu yarımşəhərlərdə *Ophisops elegans*, *Eremias velox*, *Eremias arguta*; 2. Seyrək dəvətikanı, müxtəlifot və kiçik kollarla örtülü düzənliklərdə: *Ophisops elegans*, *Paralaukia caucasica*, *Eremias velox*, *Eremias arguta*, *Eumeces schneideri*, *Lacerta strigata*; 3. Daş-kəsəkli dağətəyi stasiyalarda: *Ophisops elegans*, *Laudakia caucasica*, *Eumeces schneideri*, *Eremias velox*; 4. Dağlıq, qayalıq stasiyalarda *Cyrtopodion caspius*, *Laudakia caucasica*, *Eremias velox*, *Ophisops elegans*; 5. Dənizkənarı qumluq stasiyalarda *Tenuidactylus caspius*, *Ophisops elegans*, *Eremias velox*; 6. Seyrək meşə və ağaclıq zolaqlarında *Eumeces schneideri*, *Lacerta strigata*, *Eremias arguta* Bütün bu sadalanan kərtənkələ növləri antropogen biotoplara da (meyvə və üzümlüklər, həyət, bağ və bostanlar və s.) daxil ola bilirlər.

Abşeron yarımadasında ekspedisiyalar zamanı müşahidə olunan ilanların 49,3%-ni suilanı, 12,6%-ni Levantin gürzəsi, 10,1%-ni zeytuni təlxə, 7,9%-ni xaltalı eyrenis, 6,1%-ni Qafqaz damılanı, 4,7%-ni çökəksifət kələziləni, 7,9%-ni qurduvari korılan, 2,6%-ni qərb yatağanı, 1,4%-ni qırmızıqarın təlxə, 0,9%-ni adi rəngərəng təlxə. Yarımadasının müasir ekoloji şəraitində ilanların rast gəlinəyi stasiyalar: 1.Yovşanlı və şoranotlu yarımşəhərdə: *Malpolon insignitus*, *Macrovipera lebetina*, *Dolichophis schmidt*, *Eryx jaculus*, *Telescopus fallax*; 2. Seyrək dəvətikanı, müxtəlifot və kiçik kollarla örtülü bozqırlarda: *Xerotyphlops vermicularis*, *Eryx jaculus*, *Platyceps najadum*, *Eirenis collaris*, *Malpolon insignitus*, *Telescopus fallax*, *Macrovipera lebetina*, *Dolichophis schmidt*; 3.Daş-kəsəkli dağətəyi bozqır düzənliklərdə: *Eryx jaculus*, *Xerotyphlops vermicularis*, *Hemorrhois ravergeri*, *Telescopus fallax*, *Platyceps najadum*, *Eirenis collaris*, *Macrovipera lebetina*; 4. Daşlı-qayalı təpəliklərdə: *Eryx jaculus*, *Xerotyphlops vermicularis*, *Telescopus fallax*, *Eirenis collaris*, *Malpolon insignitus*, *Macrovipera lebetina*; 5. Su hövzələrində (bataqlıq, göl və dəniz): *Natrix tessellata*; 6. Seyrək meşəlik və ya ağaclıqlar olan bozqır sahələrdə: *Macrovipera lebetina*, *Malpolon insignitus*, *Telescopus fallax*, *Dolichophis schmidt* rast gəlinir. Bütün bu sadalanan ilan növləri antropogen biotoplara da (meyvə və üzümlüklər, həyət, bağ və bostanlar və s.) daxil ola bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan faunasının taksonomik spektri (Onurğalılar) 2020. Bakı, "Elm və təhsil" 143 s.
2. Əsgərova S.Ə. *Natrix Tessellate* (Laurenti, 1768) növünün populyasiyasında polimorf formalar // Zoologiya institunun əsərləri. Bakı, 2012, Cild 30. N 1, s. 74-77.
3. Əsgərova S.Ə., Bünyatova S.N. Qafqaz dağaqaması *Paralaukia caucasica* (Eichwald, 1831) ilə simpatrik yaşayan növlər // Zoologiya institunun əsərləri. Bakı 2014, Cild 32. N1, s. 38-43.

4. Əsgərova S.Ə., Hümətova S.E. *Eremias arguta* Pallas, 1773 növünün (Lacertidae) taksonomik mövqeyi və müasir vəziyyəti // Azərbaycan Zooloqlar cəmiyyətinin əsərləri. , Bakı, 2012, Cild 4 № 1 s.73-78.
5. Hashimov R.T. Seasonal and diurnal activity of the *Ophisops elegans* Menetries, 1832 in Azerbaijan (in Azerbaijani). Pedagogical University News. 2022, 2: 89-96.
6. Hashimov R.T., Najafov J.A. About skin and skin elements of *Tenuidactylus caspius* (Eichwald, 1831) and *Lacerta strigata* (Eichwald, 1831) (Reptilia, Squamata). Journal of Southwest Jiaotong University. 2023, 2 (58): 199-207.
7. Hashimova A.R., Hashimov R.T. Morphological changes of thin-fingered gecko (*Cyrtopodion caspius* E. 1831) in connection with the urbanization of Apsheron peninsula (in Russian). Morfology. 2018, 3 (153):74.
8. Həşimov R.T. Müasir ekoloji şəraitin Abşeronun herpetofaunasına təsirinin analizi. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı. 2009, səh. 381-383.
9. Həşimov R.T. 2010. Abşeron yarımadasının müasir ekoloji şəraitində sürünənlər. Azərbaycan Zooloqlar cəmiyyətinin əsərləri. II cild (məqalələr toplusu). Bakı, "Elm". səh.863-868
10. Həşimov R.T. 2010. Abşeron yarımadasının ofidiofaunası (Reptilia, Ophidia). Görkəmli alim, əməkdar elm xadimi, prof. M.A.Axundovun anadan olmasının 110-cu ildönümü münasibəti ilə Gənc Alimlərin və Tədqiqatçıların "Müasir Biologiyanın İnnovasiya Problemləri" mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans, Bakı, 2012, səh. 59-62.
11. Həşimov R.T. 2015. Zolaqlı yaşıl kərtənkələ *Lacerta strigata* (Eichwald, 1831). Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransı. I kitab. Bakı, səh. 264-265.
12. Najafov J., Hashimov R., Khalilov R., Vahedi P. 2022. Embryonic development and histological analysis of skeletal muscles of *Tenuidactylus caspius* (Eichwald, 1831) lizards (Reptilia: Squamata). Journal of Zoological Systematics and Evolutionary Research Volume, Article ID 3618288, 5 pages.
13. Najafov J.A., Hashimov R.T. 2019. Distribution of Lizards of the Absheron Peninsula. International Journal of Zoology and Animal Biology, 2, Article ID 000147, 5 pages.
14. Najafov J.A., Hashimov R.T., Yusufova X.J., Alizade S.A., Hashimova A.R. 2017. Ecological features of reptile fauna formation in strongly urbanized territories of Absheron peninsula. International Journal of Zoology Studies, 2(5): 195-197.
15. Nəcəfov C.Ə., Həşimov R.T. 2010. Abşeron yarımadasının herpetofaunasına antropogen təsirlər. Azərbaycan Tibb Universitetinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, səh. 431-432.
16. Nəcəfov C.Ə., Həşimov R.T. 2011. Abşeron yarımadasında livan irigürzəsinin (*Macrovipera Lebetina Obtusa* Dwigubsky, 1832) (Reptilia, Serpentes) bəzi ekoloji xüsusiyyətləri. Zoologiya institutunun əsərləri. Cild 29. Bakı, Elm, səh. 239-243.

17. *Nəcəfov C.Ə., Həşimov R.T.* 2012. Sumqayıt şəhəri və ətrafı qəsəbələrin sauria və ofidiofaunası (Reptilia, Squamata). Azərbaycan Zooloqlar cəmiyyətinin əsərləri. IV cild (məqalələr toplusu). Bakı, Elm, səh. 9-13.
18. *Наджафов Дж.А. Гашимов Р.Т.* 2013. Экология и распространение ящериц (Reptilia, Sauria) на Апшеронском полуострове. Проблемы региональной экологии № 2, стр.80-82.
19. *Алекперов А.М.* Земноводные и пресмыкающиеся Азербайджана. Баку, 1978, Элм, с.264.
20. *Динесман Л.Г., Калецкая М.Л.* Методы учета численности и географического распространения наземных позвоночных. – М., 1952. с. 329–341.
21. *Искендеров Т.М., Доронин И.В., Мустафаева, Г.А., Кулиева А.М.* Первая находка ящерицы рода *Podarcis wagler* 1830 (Reptilia, Lacertidae) на Кавказе. Зоол.Журнал, 2020, том 99, № 12, с. 1437–1440.
22. *Ахмедов М.И.* Герпетологическая фауна островов Апшеронского и Бакинского архипелагов Каспийского моря // Автореф.дисс. канд.биол. наук. Баку, 1988. 19 с.

Redaksiyaya daxil olub 24.01.2024